

Analysed the achievements of famous archaeologists S.M. Bibikova and P.I. Boryskovsky in Middle Dniester, which explored the Palaeolithic site of Luka Wroblewiecka, dating back 300 thousand years to that and at one time was the oldest settlement in Ukraine, then the discoveries in Transcarpathia of places of primitive man who settled here almost 1 million years ago (Korolev, Veliky Scholes and others.), The discovery of traces of arkhantropov about 800-600 thousand. years ago (Medzhybizh) and different approaches in their studies of modern Ukrainian archaeologists V.M. Stepanchuk, S.M. Ryzhova, J.M. Matveyshina, S.P. Karmazinenko et al.

Summing up the general state of studying the stages of colonization by primitive people of the territory of Ukraine, it is stated that today this problem has not yet been unleashed in science and is in the field of discussions, hypotheses and assumptions, the reason for which is the small number of detection and the lack of study of early Palaeolithic monuments in Ukraine.

Key words: ancient people, Ukraine, discoveries, monuments, early Palaeolithic, settlement, camp, primitive man.

Отримано: 9.09.2018

УДК 947

С. Е. Баженова

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПІД ДВОГОЛОВИМ ОРЛОМ

В статті проаналізовано соціально-економічний стан польської меншини Правобережної України після інкорпорації її Російською імперією. Польське всевладдя до початку 1830-х рр. на цій території залишалось всеохоплюючим, що зумовлювалось, з одного боку, високою чисельністю шляхетської верстви, з іншого – величезними розмірами шляхетських володінь.

Після поразки польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. царський уряд прагнув обмежити провідну роль великого польського землеволодіння, а отже вплив шляхти та католицької церкви. Водночас було закладено основу спеціалізації регіону: виробництво зерна, бурякосіяння, цукроваріння та гуральництво, а також створення потужної бази для розвитку харчової і переробної промисловості.

Вагому роль в аграрному виробництві Поділля відігравало промислове садівництво. Вагова частка у господарствах Правобережної України належала скотарству.

Напередодні першої світової війни царський уряд видав закон, за яким на Поділлі вводились виборні земські установи, головним завданням яких було розроблення заходів для піднесення сільськогосподарського виробництва, в якому активну роль відігравала польська національна меншина.

Ключові слова: Правобережна Україна, самодержавна Росія, польська меншина, шляхта, економічні впливи, репресії.

Наприкінці XVIII ст. із політичної мапи Європи зникла колись могутня держава Польща. Причинами її краху були, з од-

ного боку, політична анархія на теренах Речі Посполитої, спричинена слабкістю королівської влади, всездозволеністю магнатів і чварами в їхньому середовищі, з іншого – втручання у внутрішні справи Польщі сильних європейських монархій – Пруссії, Австрії і Росії. Поділи Речі Посполитої за участю Пруссії, Росії та Австрії пройшли в три етапи: у 1772, 1793 і 1795 рр. Внаслідок, поліетнічна польсько-литовська держава, до складу якої входила переважна більшість земель колишніх Київської та Галицько-Волинської Русі, перестала існувати як *de facto*, так і *de jure*. Росія, Австрія і Пруссія ліквідували польську державність, спільно протидіяли аж до початку ХХ ст. спробам відновити незалежну Польщу.

Уже після другого поділу Речі Посполитої практично вся Правобережна Україна опинилась в умовах інкорпораційної політики російського самодержавства [27, с.10], що а колишні «східні креси» Речі Посполитої в адміністративному плані були поділені на три губернії: Подільську, Волинську та Київську і складала Південно-Західний край, що входив до складу Західного краю Російської імперії [22].

Однак, не зважаючи на перехід під владу самодержавної Росії, на Поділлі, Київщині й Волині провідні економічні, а також суспільні позиції, залишалися в місцевій польській меншини, за давніми польськими та спольщеними родами: Чарторійськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Собанськими, Радзівілами, Грохольськими та іншими. І хоч під російським пануванням шляхта Південно-Західного краю втратила гарантію особистої свободи, майнової недоторканності і політичних прав, однак, за свідченням сучасників, впливи поляків тут були всеохоплюючими [28].

Польське всевладдя в Правобережній Україні після її інкорпорації Російською імперією зумовлювали два визначальні чинники, які сформувалися ще у XVII – XVIII ст., і після поділів Речі Посполитої не зазнали змін. Перший із них – надзвичайно висока чисельність шляхетської верстви на цих землях. За підрахунками Д. Бовуа, в 1840-х рр. у Південно-Західному краї з-понад чотирьох мільйонним населенням близько чотирьохсот тисяч осіб були шляхетського походження [10].

Величезну більшість загалу польської спільноти у Правобережній Україні становила дрібна (так звана загорова чи чиншова) шляхта – понад 350 тисяч. Це були люди, котрі або взагалі не мали землі, або не були в змозі з цієї землі прожити. Бідні, обдерті, брудні... вони, проте, і далі були сповнені кастової пихи. Сотні і тисячі цих людей жили при дворах магнатів, відбуваючи різну службу, працюючи в адміністрації маєтків або, навіть, виконуючи роль слуг. Найчисленніша група цієї шляхти займалася сільським господарством, творячи цілі «дворянські околиці», і «за своїм побутом і стилем життя» стояли «на одному рівні з селянством» [20, с.23].

Незважаючи на репресивні заходи царизму щодо польської шляхти в XIX – на початку ХХ ст., йому так і не вдалось змінити співвідношення чисельності дворянства у російських губерні-

ях і Західному краї. Так, згідно з даними Міністерства юстиції у 1858 р. в 49 губерніях європейської Росії налічувалося близько 305 тисяч дворян чоловічої статі. З них на 9 західних губерній припадало понад 192 тисяч осіб. Таким чином, на теренах Литви, Білорусі та Правобережної України проживало майже 2/3 загальної дворянства європейської Росії, в переважній більшості – поляків. Майже 200 тисяч осіб чоловічої статі з числа дрібнопомісної шляхти західних губерній не мали належних документів, які підтверджували б їхнє дворянське походження [10].

Другий чинник, що забезпечував полякам домінуючі позиції в суспільно-політичній структурі Правобережжя, – це великенські розміри поміщицьких землеволодінь. За різними оцінками, в Південно-Західному краї напередодні польського повстання 1830–1831 рр. у володінні великих землевласників, кляшторів (монастирів), костьолів, а також дрібної шляхти перебувало від чотирьох до шести мільйонів десятин землі та близько трьох мільйонів «душ» селян-кріпаків. Магнатам-полякам належали навіть великі міста і містечка. Так, у Волинській губернії у приватній власності перебував Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне та ін. У Подільській – Сатанів, Городок, Ярмолинці, Чорний острів, Меджибіж, Шаргород тощо.

За даними Г. Марахова, наприкінці XIX ст. землевласники – поляки володіли 9/10 всієї землі на Правобережжі. Поляком був у середньому кожен десятий, переважно люди невеликого достатку, або й взагалі бідняки. Проте одному відсотку найбагатших з них – магнатам – належала абсолютна більшість земельних угідь. Реальністю виявилась спільність долі і недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були різних національностей, то гнобителі – здебільшого були поляками [21]. З часом російська адміністрація вміло використала ворожість селян до польських поміщиків під час листопадового (1830 р.) і січневого (1863 р.) повстань й на межі XIX – XX ст.

Після поразки січневого 1863 р. головним завданням царату було обмеження провідної ролі великого польського землеволодіння в господарському житті провінції, що мало обмежити масштаби впливів шляхти і католицької церкви в дев'ятьох губерніях Литви, Білорусі й України, водночас сприяти «очищенню місцевих адміністративних установ від осіб» польського походження.

Насамперед гострі репресії були спрямовані проти тих поляків, котрі брали участь у повстаннях, революції 1905–1907 рр., або підтримували їх матеріально чи морально. Протягом десяти років після придушення повстання 1863 р. у польських землевласників було реквізовано 144 маєтки загальною площею 132050 десятин землі разом з луками, лісами і водоймами, з них у Київській губернії 50 [21, с.239-240].

Боротьба царизму проти економічних впливів поляків у правобережних губерніях додатково супроводжувалася суворими обмеженнями прав підданих, що належали до римо-католицької церкви.

У 70-х рр. XIX ст. спостерігається лібералізація урядової політики щодо поляків Правобережної України. Зокрема, царськими указами від 11 травня 1873 р. і 3 лютого 1874 р. був знятий секвестр із більшості маєтків польських землеволодільців, за підозрених у причетності до повстання [18, с.240]. Загалом протягом 70–90 рр. XIX ст. на Правобережжі формуються обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що позитивно вплинули на стан польського великого землеволодіння, яке в перші роки після селянської реформи 1861 р. переживало не найкращі часи. Дослідники звертають увагу на той факт, що наприкінці XIX ст. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва в Південно-Західному краї суттєво випереджали відповідні показники інших регіонів імперії [15, с.82-96]. До прикладу, в сільському господарстві Подільської губернії наприкінці XIX ст. було задіяно 87,2 відсотка українського населення [5, с.XI].

Ще з початку XIX ст. було закладено основу спеціалізації регіону, зокрема, на виробництво зерна, бурякосіяння, цукроваріння та гуральництва, у створенні потужної бази для розвитку харчової і переробної промисловості. Інші галузі сільського господарства не набули в регіоні товарного значення і, як правило, задовольняли потреби місцевих поміщицьких і селянських господарств [17, с.37].

Для Правобережжя, з його аграрним перенаселенням, незмога збільшувати посівні площі потребували неминучого переходу від екстенсивного до інтенсивного господарювання у сільському господарстві, що своєю чергою спонукало до поширення тогочасних агрономічних знань та їх адаптації до місцевих умов. Так, на початок XX ст. у Подільському регіоні обсяг земель, які відводились під посіви зерна, скоротився з 725 до 508 тисяч десятин [6, с.237]. Проте за продуктивністю земельних угідь Правобережжя демонструвало найвищі показники по Україні.

Запровадження мінеральних добрив (суперфосфатів) і нових методів обробітку землі: глибокої оранки поліпшеними плугами та більш раціональної сівби сівалками, дало змогу постійно, починаючи з 60-х рр. XIX ст., збільшувати загальний збір зернових. Якщо в 1864–1866 рр. на території Подільської губернії було зібрано 51354 тисяч четв. зернового хліба, то у 1900 році цей показник досягнув 150031 тисяч четв. хліба [26]. За урожайністю хлібних культур Подільська губернія в Південно-Західному краї поступалась лише Київській. Так, у 60-х рр. XIX ст. цей показник становив 67,8 пудів з десятини, а в 1914 р. – 97. Інша галузь сільського господарства регіону, яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. й разом із хліборобством посідала провідне місце в економічному житті польської меншини.

Вирощування і переробка цукрових буряків. У цій галузі поляки були незаперечними. Переживши кризу 60-х рр., пов'язану зі втратою дармової робочої сили після скасування кріпацтва, в 70–90 рр. XIX ст. поміщики-поляки перетворили цю галузь на надприбуткову. З другої половини XIX і до початку XX ст. площа

посівів цукрових буряків на Правобережжі зроста з 21 тисячі десятин до 300–400 тисяч десятин, тобто за 50 років у 20 разів. З них на Київську губернію припадало 49,7 відсотка всіх посівів, на Подільську – 40,5. Поряд з новими власниками російського, українського та європейського походження – найбільшими цукроварнями, а також і підприємствами, які випускали і ремонтували машини для цукрової промисловості, володіли польські магнати – графи Потоцькі, Браницькі (тримали 14 цукроварень), Чарторийські, Ярошинські та ін. Так, у цукровому синдикаті, утвореному в березні 1884 р. налічувалось 99 осіб православної віри і 48 землевласників-католиків, тобто поляків [20, с.22]. Загалом власникам-полякам станом на 1910 р. належало близько 43 відсотків цукроварень які розташовувались переважно в правобережних губерніях України.

Окрім того, на Волині, Поділлі, Київщині поляки володіли цілою низкою підприємств, які обслуговували аграрний сектор: млинами, тартаками, гуральнями, майстернями для виготовлення і ремонту сільськогосподарських знарядь та інструментів тощо. Напередодні Першої світової війни їм належало 941 підприємство переробної промисловості, де вироблялось продукції більш як на 210 млн. руб. Загалом підприємці – поляки контролювали 54 відсотки виробництва у приватному секторі та платили близько 34 відсотків податків [19, с.32].

Вагому роль в аграрному виробництві Поділля відіграло і промислове садівництво. На початку ХХ ст. за кількістю вивезених за її межі яблук (пересічно 380 тисяч пудів за рік) Подільська губернія поступалася лише Таврійській [7, с.47]. До повітів, де садівництво було розвинене найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Літинський. У 1911 р. сади тут займали не менше 40 тисяч десятин, однак промислове значення мали 375 садів, розташованих на 4438 десятинах і які належали переважно полякам [17, с.39].

У розвитку садівництва в краї сприяло зростання попиту на фрукти, особливо сушені, на російському та зарубіжному ринках. Так, за тогочасними висловами, Поділля було «Ельдорадо слив». Саме ця культура займала більше 60, а в деяких повітах до 80 відсотків території садів. Слива сорту Угорка гарно піддавалася сушінню і посідала перше місце серед сушених плодів, з-поміж яких були ще й яблука, вишні та груші. Сушіння груш і вишень було поширено у Вінницькому і Лєтичівському повітах, а слив – переважно у Придністров'ї та Прибузькому регіоні [24, с.40]. Центрами торгівлі сушеними фруктами на Поділлі були Деражня та Могилів-Подільський. Щорічно з губернії вивозилося в середньому до 500 тисяч пудів сушеної сливи і до 100 тисяч пудів сушеної вишні та груші [23, с.413]. Реалії ринку спонукали господарів, особливо власників невеликих земельних площ, до розвитку цієї галузі сільського господарства, помологічних спостережень, дослідів із акліматизацією закордонних порід плодових та ягідних культур. Садівництвом в основному займалась небагата шляхта.

Головним чинником, що сприяв капіталізації та економічному піднесенню польських маєтків Київщини, Волині і Поділля, був швидкий розвиток на цих теренах залізничного транспорту, який сприяв перетворенню багатьох галузей (цукроваріння, експорт зерна, гуральництво) в експортно-орієнтовані. Завдяки розгалуженій мережі залізниць, які з'єднували поміщицькі фільварки з діючими цілорічно чорноморсько-азовськими портами, Правобережна та частково Лівобережна Україна стали регіоном, що спеціалізувався на вирощуванні високоякісної пшениці.

В окремі роки на порти Азовського й Чорного морів припадало 80–90 відсотків експортованої з Росії пшениці, а інколи навіть більше [8, с.146]. Стрімкі темпи зростання виробництва товарного хліба у Правобережному регіоні опосередковано підтверджують і дані щодо обсягів експорту чотирьох головних видів хліба (пшениці, жита, вівса та ячменю) через південні порти Російської імперії. З 1860 до 1897 р. ці обсяги зросли приблизно в 9 разів: із 37460 до 304282 тисяч пудів. У процентному відношенні частка азовсько-чорноморських портів у загалі об'ємів експортованого з Росії хліба зросла з 54,1 відсотка в 1856–1860 рр. до 70,1 відсотка в 1896–1897 рр. [14, с.217; 19, с.235].

Таким чином, капіталістична модернізація Російської імперії, яка супроводжувалась бурхливим розвитком залізничного транспорту, аграрного товарного виробництва та переробної промисловості була вигідна польським землеволодарям. За словами С. Кеневича, більшість із них «... незважаючи на часткове винищення, переслідування... модернізувала свої господарства, подвоїла статки, підвищила культурний рівень» [30]. Завдяки цьому на початку ХХ ст. польські земельні магнати поступово відновлюють свої впливи не лише в економічному, а й суспільному житті Південно-Західного краю. Отже, завдяки пристосуванню до нових ринкових умов, концентрації капіталів, поляки Правобережжя зберегли своє економічне лідерство. Російські урядовці майже ні в чому їм не заважали, а вищі урядові чиновники були переважно в добрих стосунках з польською елітою.

Наприкінці ХІХ ст. в Правобережжі спостерігається швидке обезземелення селянства. Причиною цього був демографічний стрибок, який спостерігається в Україні у цей період. Так, якщо в 1890 р. загальна чисельність населення регіону становила понад 7 мільйонів осіб, що було на 1,4 мільйони осіб більше, ніж 1862 року, то в 1897 р., попри злигодні та значну смертність дітей, вона досягла 9450600 осіб [14, с.220].

Серед загальної кількості сільського населення 6 мільйонів чоловік – були нащадками колишніх панських селян з приватних маєтків і їм належало 4010000 десятин землі. 6500000 десятин землі належало всього семи тисячам великих земельних власників, здебільшого полякам.

Наслідком концентрації більшої частини оброблюваних земель у руках великих землевласників стало перманентне зростання “го-лodu на землю” у дрібновласницьких господарствах Правобережної

України. Пересічно кількість землі на душу сільського населення в Київській, Подільській і Волинській губерніях на початку ХХ ст. знизилася (на 0,4–0,7 десятин) та становила від 0,8 до 1,4 десятини. Чисельність безземельних і малоземельних селян у названих губерніях сягнула на той час 3605000 чол. [25, с.424].

Драматичною була ситуація в окремих повітах Житомирщини, де на 1900 р. на душу населення припадало лише 1,5–2 десятини. Землі поганої якості давали низькі врожаї, через те майже 50 відсотків селянських родин не могли прожити зі своїх наділів і йшли в найми [9]. Схожа ситуація спостерігалась і в Подільській губернії, де понад 78 відсотків загалу селянських дворів володіли п'ятьма та менше десятинами орної землі.

Таким чином, десятки тисяч селян, що не мали землі, робочої худоби та реманенту становили дешеву робочу силу для поміщицьких маєтків і цукроварень. Так, наприклад, на околицях містечка Антоніни на початку ХХ ст. 273 селянські господарства володіли всього 843 десятинами землі; 63 сім'ї мали в користуванні менше як одну десятину орної землі. Ще 46 найбідніших господарств не мали ні робочої, ні продуктивної худоби. Така ситуація була і в містечку Слауті, де понад 40 відсотків мешканців жили зі своїх господарств. Тут 1910 р. 340 господарств належало до категорії бідняцьких. маючи в користуванні менш як 1 га землі кожне [19, с.26].

Паралельно їй далі зберігались величезні латифундії, що належали польським магнатам. Наприклад, в Антонінській і Корецькій волостях Волинської губернії графу Юзефу Потоцькому належали маєтки площею відповідно 22,2 та 21,8 тис. дес. землі, тобто понад 55 тис. дес. ріллі та лісу. На Поділлі його власністю була на менша за площею Теплицька латифундія. В цілому родина графів Потоцьких володіла понад 1000 тис. дес. землі. Не набагато меншим був Слаутський маєток, котрий належав князю Роману Сангушко. Його площа становила 50,4 тис. дес, а загалом Сангушки володіли 65 тис. дес. землі. До найбільших латифундій польських магнатів слід віднести маєтки Зеленських (50 тис. дес), Собанських (47 тис. дес), Ярошинських (27 тис. дес), князів Радзівілів у Луцькому повіті площею понад 60 тис. дес. [29, с.71].

Такі диспропорції між великим і малим землеволодінням посилювали соціальне напруження в тогочасному українському селі. Але, навіть, і в такій ситуації польські землеволодінники намагались повернути собі втрачене внаслідок реформи 1861 р., що неминуче призводило до конфліктів між польським паном і українським селянством.

Слід зазначити, що на межі тисячоліть набуває поширення викуп землі у великих землеволодінників заможними орендаторами в перехід до хутірської системи господарювання. Так, польські сім'ї Толочки і Заброцькі у 1898 р. викупили у графа Тишкевича 34 дес. землі за 260 руб. і поселилися на хуторі

Давидківці Житомирського повіту [1, арк.12]. Ці процеси посилювались після впровадження економічної політики уряду

П. Столипін. Польські селяни активно включались у прогресивні процеси, що були започатковані реформою.

Одним з джерел одержання прибутків польських магнатів стала передача землі та маєтків в оренду міщанам, селянам, державним чиновникам, дворянам. Так, у 1910 р. селяни Волині орендували у великих землевласників 38,4 тис. дес. землі [11, с.66].

Аналіз оренди землі в повітах компактного проживання польського населення Волині вказує на те, що вона частково була трудовою, тобто розрахованою для власних потреб. Так, кількість селянських господарств, що орендували землю в 4-х повітах губернії, становила 11443, з них безземельних – 2651 і орендували 29020 дес, або 5,2 дес. землі в середньому [11, с.67].

Послугами оренди займалися 4538 польських землевласників, серед яких 4292 таких, що не мали власних господарств. Всі вони разом орендували 29080 десятин, або 6,5 десятин у середньому, що перевищувало у 2,5 рази оренду селянських господарств. Кількість селянських господарств, що здавали землю в оренду, була незначною і становила 4531 господарство, яке здавало 5893 десятин оброблених земель і 5670 десятин з числа необроблених [2, арк.5-13].

Для викупу землі частина заможних селян засновувала товариства. У 1908 році в с. Копелянці Житомирського повіту було утворено товариство з чотирьох господарств (братів Вислоцьких – римо-католиків) для купівлі за допомогою Селянського Поземельного банку 20 десятин землі у власника Турчанського маєтку М. Муравйова. До придбання цієї землі їм належало 12 десятин надільної землі за чиншовим правом. Вищеназвані селяни отримали позику в банку в сумі 1000 руб. [2, арк.14].

Поширеними формами поземельних відносин між польською земельною аристократією та селянством Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. були сервітутні й чиншові права – пережитки кріпосництва. Сервітуті, тобто право селян користуватися землею, що належала поміщикам для випасу худоби на полях, луках, лісах, зберігались переважно саме у Правобережній Україні, але найбільш поширеними були на Волині, де у 70-х рр. XIX ст. 71 відсоток селян користувався цими правами [11, с.66], що призводило до численних конфліктів між польськими землевласниками і українським селянством [25, с.485]. Новою формою селянських протестів можна вважати страйки сезонних робітників, зайнятих на вирощуванні цукрових буряків і товарного зерна в поміщицьких маєтках Правобережжя. Багато страйків закінчувалися кривавими сутичками з військами чи поліцією. Також значно збільшилася кількість зафіксованих грабунків, замахів на життя та, навіть, убивства представників фільваркових служб і самих польських землевласників [25, с.490].

Вагома частка у господарствах Правобережної України належить скотарству. На початок XX ст. спостерігається чітка залежність поголів'я худоби від величини земельних наділів. Так, на Поділлі фіксується чітке районування сільського скотарства на

чотири райони: західний район (Кам'янецький, Проскурівський повіти), як малоземельний, що відзначався значною кількістю великої рогатої худоби, розвиненим птахівництвом; центральний прибузький район у складі Літинського, Вінницького, Брацлавського та Гайсинського повітів, характерний найбільшою щільністю продуктивної худоби (свиней та овець) який спеціалізувався на молочному вівчарстві та малій продуктивній худобі; і південно-східний район (Балтський повіт) з найменшою щільністю худоби, розведенням коней, великої рогатої худоби й найменше розвиненим птахівництвом [17]. Однак, серед південно-західного регіону України Волинська губернія займала лідируюче місце у розвитку тваринництва. Тут на 100 сільських жителів припадало 18 коней, 31 голова рогатої худоби, 18 овець і кіз та 17 голів свиней, що значно більше, ніж у Київській і Подільській губерніях [11, с.75]. Проте напередодні Першої світової війни скотарство порівняно з рільництвом на Поділлі було мало розвинутою галуззю. В деяких поміщицьких господарствах воно набувало культурного характеру, адже старі форми скотарства внаслідок скорочення годівельних площ та перетворення на рілля пасовищ були вже неприйнятними.

Власники значного поголів'я проводили досліди з метизації, що давало змогу покращити стадо. Часто власники поєднували збільшення поголів'я з переробкою продукції. В цій галузі набагато гіршою була ситуація серед селянських господарств. Незважаючи на це, загальна кількість худоби лише на Поділлі з 1865 по 1900 рр. зросла на 497190 голів. Таке зростання відбувалося за рахунок збільшення поголів'я коней і великої рогатої худоби, яке було одним із основних предметів подільського вивозу [3, арк.37].

Промисловість Правобережної України була представлена харчовою галуззю. Провідну роль в економіці відігравала цукрова промисловість. За випуском цього важливого продукту Київська губернія посідала перше місце, Подільська – друге в Російській імперії [12, с.47].

Значний вплив на розвиток сільського господарства мав видобуток покладів фосфоритів та їх переробка на мінеральні добрива. У 1876 р. на території маєтку Ф. фон Мекка біля м. Браїлова Подільської губернії вперше було розпочато розробку покладів фосфоритів. Значні родовища фосфатів були відкриті також в Ушицькому, Проскурівському, Могилівському повітах цієї губернії. Тому з 80-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Поділля стало основним регіоном видобутку цих корисних копалин. Фосфорити вивозились до Австро-Угорщини, де перероблялися на суперфосфатні добрива, які знову поверталися на Правобережжя, але за більш дорогою ціною.

Однак, із побудовою у 1912 р. Вінницького суперфосфатного заводу – одного з найбільших в Україні підприємств із виробництва добрив, їх імпорт з Австро-Угорщини значно знизився.

Всього на 1910 р. загальна кількість підприємств у Подільській губернії становила 5,5 тисяч, більша частина яких належала

власникам польського походження. Загальна річна вартість їхньої продукції – 59,7 млн. руб. [13, с.32]. Переважна більшість підприємств являла собою невеликі майстерні. Варто зазначити, що, крім фабрично-заводських робітників, майже вдвічі більше працювало ремісників (у 1910 р. – 104,60 тис.) та 77,7 тис. займалось кустарними промислами, з яких найпоширенішими було ткацтво [4, с.27]. Відтак, кількість усіх працюючих у робітничо-ремісничому напрямі становила 426 тисяч чоловік, що дорівнювало лише 10 відсоткам населення краю.

На стані економіки Правобережної України негативно позначалася відсутність земських установ протягом тривалого часу. Лише в 1904 р. на основі «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській. Мінській. Могилівській, Ковельській і Подільській» від 2 квітня 1903 р. були створені так звані спрощені земства. Головною відмінністю цих установ із запровадженими в інших 34 губерніях Російської імперії, була відсутність самої земської основи – самоврядування: на керівні посади в них не обирались, а призначались царським урядом вірні йому особи, оскільки при виборності враховувалися майновий та маєтковий ценз, до складу земських органів потрапили майже виключно польські поміщики.

14 березня 1911 р. царський уряд видав новий закон, за яким на Поділлі вводились виборні земські установи, які почали діяти за принципом виборності, хоча існували певні доповнення до загальної схеми функціонування органів самоврядування Російської імперії. Головне з них було те, що замість станових курій під час виборів до земств створювались національні – польська та російська (до останніх входили представники всіх національностей, за винятком поляків) та зменшено майновий ценз. Це сприяло залученню до земської діяльності середньої та дрібної буржуазії, заможного селянства, збільшенню у земських органах представництва від українського населення. Земства розробляли заходи для піднесення сільськогосподарського виробництва. Житомирська земська управа, наприклад, визначила заходи з організації показових полів у маєтку Антоновичі Овруцького повіту [16, 1910 р., № 143]. У червні 1910 р. земська управа складала в Житомирі нараду, на якій було визначено, що метою агрономічних заходів є піднесення продуктивних сил губернії та детальне вивчення становища сільського господарства, що допоможе поліпшити технічне забезпечення цієї галузі, ознайомитися з місцевим сільськогосподарським досвідом для його систематизації та поширення. Земська агрономічна організація сприяла наданню селянам дешевих кредитів, щоб звільнити їх від експлуатації лихварів. У січні 1911 р. губерньська земська управа надала довгострокові кредити сільськогосподарським товариствам у Житомирському повіті [16, 1910 р., № 149-150; 1911 р., № 25]. Земства сприяли розвитку тваринництва, зокрема, організували курси з зоотехнії, надавали населенню допомогу в придбанні дешевих кормів для худоби [16, 1912 р., № 282; 1914 р., № 45].

Земства організовували читання лекцій, у тому числі і на сільськогосподарську тематику, відкривали прокатні станції, що давало селянам змогу користуватися плугами, культиваторами та іншою агротехнікою за доступними цінами. Як повідомлялось в газеті «Жизнь Волиши» (1914 р.) земська управа на впорядкування доріг у містечку Володимир-Волинського повіту отримала від місцевих товариств 3 тис. руб. [16, 1914 р., № 29]

Таким чином, з другої половини XIX – на початку XX ст. царизмом були здійснені репресивні заходи з обмеження польських землевласників у Південно-західному краї. Однак, витіснити їх з цього регіону не вдалося, що пояснювалось, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння (його господарем була польська магнатерія), а, по-друге, тим, що поляки показували в регіоні позитивний приклад господарюванням, який запозичався і поширювався не тільки в Україні, але й за її межами.

Польське населення відіграло вагомий роль у розвитку фабрично-заводського і кустарного виробництва на Правобережжі. Польські підприємці займали провідні місця в галузях цукроваріння, винокуріння, борошномельного, паперового, сукноробного виробництва. Польські магнати шляхом удосконалення техніки і технології виробництва перетворили свої фабрики і заводи в рентабельні капіталістичні підприємства, пристосовавши їх до нових ринкових умов пореформеного часу. Вагомим був внесок поляків у розвиток торгівлі. їхнім товаром було зерно, цукор, спиртні напої, вовна, лін, папір.

Отже, дослідження демографічної ситуації в Правобережній Україні засвідчує, що польська меншіна у регіоні впродовж кінця XVIII – до початку XX ст. майже чисельно не зростала, залишаючись стабільно на одному рівні (у 1795 р. тут налічувалося 350 тис, а за переписом населення 1897 р. – 412 тис. етнічних поляків), натомість корінні українці за цей час кількісно подвоїлися. Причинами демографічною застою місцевих поляків були поразки польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., які мали відгук на Правобережжі, репресивна політика російського царизму щодо поляків та еміграційні процеси. Тим не менше, польська громада на рубежі XIX – XX ст. зуміла зберегти в регіоні панівні позиції в економічній, соціальній і культурній сфері. Хоча поляки в Україні були відносно малочисельними, але вони мали опору ще в 488 тисяч осіб римо-католиків з числа деполонізованих поляків і, головним чином, українських селян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 67. Оп. 1. Спр. 313: Про встановлення поліцейського нагляду за особами, які підозрюються в провезенні із-за кордону польських газет. Арк. 20-27.
2. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 178. Оп. 13. Спр. 219: Справа про продаж та оренду землі польськими власниками, 24 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 4292: Справа про розслідування заяви про навчання дітей в м. Городку

- Кам'янецького повіту монахинями ліквідованого монастиря сестер милосердя, про співи заборонених революційних пісень під час церковної служби органістом Городоцького костелу, 29 арк.
4. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / [сост. В.В. Филимонов]. Каменец-Подольский: Тип. под. губ. правл., 1911. 220 с.
 5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Санкт-Петерб. акц. Общ. печ. и писчебум. Дела в России «Слово», 1904. Т. XXXII. 282 с.
 6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ): (Собр. 3-е / 1881–1913/): в 33 т. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. 626 с.
 7. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.
 8. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2002. 180 с.
 9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / [перекл. на укр. З. Борисюк]. Київ: Критика, 1998. 334 с.
 10. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ: ІН ТЕЛ, 1996. 415 с.
 11. Буравський О.А. Римо-католицька церква в суспільному житті Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Українознавство*. Число 2. Київ: Міленіум, 2005. С. 130-133.
 12. Горизонтов А.Е. Парадокси имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. 272 с.
 13. Гриценко І.А. Торгівельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в 19 на початку 20 століття // *Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції*. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 137-139.
 14. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект: монографія. Харків: Акта, 2011. 472 с.
 15. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття. Київ: Наук. думка, 1968. 192 с.
 16. Жизнь Вольны. Житомир, 1910–1914 pp.
 17. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / [за ред. В.А. Вергунов]. Київ: МВКП ТОВ «Нілан-АТД», 2011. 252 с.
 18. Лісевич І.Т. Духовно спраглі (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 pp.). Київ: Ін-т історії України, 1997. 240 с.
 19. Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ: [Б. в.], 1993. 87 с.
 20. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.
 21. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1967. 258 с.
 22. Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баюк М.І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність: монографія. Хмельницький: Поділля, 2005. С. 15-115.
 23. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. // *Історичні зошити Інституту історії України НАН України*. Київ, 1998. 78 с.

24. Погодин А. Главные течения польской политической мысли (1863–1907 гг.). Санкт-Петербург: Просвещение, 1907. XVIII, 662 с.
25. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск: Днепропетровское обл. изд-во, 1960. 485 с.
26. Радциг А.А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. Департамент Министерства ж.-д. пут. Сообщения. Санкт-Петербург: Деп. ж. д. М-ва пут. сообщ., 1896. 4, 267 е., 7 л.
27. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
28. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні на початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? // *Український археографічний щорічник: збірник наукових праць*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 186-206.
29. Щербак Н.О. Польське питання в губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // *Українська полоністика*. 2004. № 1. С. 79-86.
30. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa: PAN, 1970. 553 s.

С. Э. Баженова

Положение польской меншины под двуглавым орлом

В статье проанализировано социально-экономическое положение польской меншины Правобережной Украины после инкорпорации ее Российской империей. Польское владичество до начала 1830-х гг. на этой территории оставалось всеобъемным, что объяснялось, с одной стороны, большой численностью шляхетского сословия, с другой, – огромными размерами шляхетских владений.

После поражения польских восстаний 1830-1831 гг. и 1863 г. царское правительство стремилось ограничить ведущую роль крупного польского землевладения, а также влияние римокатолической церкви. Одновременно было заложено основу специализации региона: производство зерна, свеклы, сахароварения и самогонарения, а также создания мощной базы для развития пищевой и перерабатывающей промышленности.

Важную роль в аграрном производстве Подолии играло промышленное садоводство. Существенная доля в хозяйствах Правобережной Украины принадлежала животноводству.

Накануне Первой мировой войны царское правительство издало закон, по которому на Подолии вводились выборные земские учреждения, главной задачей которых было разработка проектов для поднятия сельскохозяйственного производства, в котором активную роль играла польская национальная меншина.

Ключевые слова: Правобережная Украина, самодержавная Россия, польская меншина, шляхта, экономические влияния, репрессии.

S. Bazhenova

The position of the Polish minority under the double-headed eagle

The article analyses the socio-economic state of the Polish minority of Right-Bank Ukraine after its inclusion by the Russian Empire. Polish power in this territory until the early 1830s. it remained all-encompassing, which was explained, on the one hand, by the high population of

the noble class, and on the other, by the enormous size of the noble estates.

After the defeat of the Polish uprisings in the years 1830-1831. and in 1863, the tsarist government sought to limit the leading role of large Polish landownership, as well as the influence of the Roman Catholic Church. At the same time, the foundation was laid for the region's specialization: grain production, beet planting, sugar and moon production, as well as the creation of a powerful base for the development of the food and processing industry.

An important role in the agricultural production of Podolia was played by industrial gardening. A significant proportion in the farms of Right-Bank Ukraine belongs to animal husbandry.

On the eve of the First World War, the tsarist government issued a law according to which electoral bodies were introduced in Podolia, whose main task was to develop ways to increase agricultural production.

Key words: *Right-Bank Ukraine, autocratic Russia, Polish minority, gentry, economic influence, repression*

Отримано: 21.08.2018

УДК 94(477+571)«1658»

В. В. Газін

КРАХ ГАДЯЧА: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ПРОВАЛУ ПРОЕКТУ УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТРЬОХ НАРОДІВ (до 360-річниці Гадяцької угоди)

Попри значну історіографію Гадяцького договору 1658 р., дана подія, яка виходила далеко за межі українсько-польських відносин і мала всі шанси змінити історичний розвиток Центрально-Східної Європи, сьогодні викликає інтерес дослідників. У даній статті автор звертається до проблеми стосовно причин чому угода, яка передбачала реформування Речі Посполитої у республіку трьох рівноправних народів так і не була реалізована. Висловлюється міркування стосовно поширеної тези, що кардинальна зміна тексту Гадяцької угоди, якої вона зазнала з вересня 1658 до травня 1659 р. (коли відбулася її ратифікація сеймом), стала основним чинником провалу гадяцької ідеї. Водночас автор доводить, що вплив на це мав широкий комплекс факторів, який призвів до падіння гетьманського уряду Івана Виговського, що й ознаменувало крах Гадяча.

Ключові слова: *Гадяцький договір, Річ Посполита, Князівство Руське, унія.*

18 вересня 2018 р. виповнилося 360 років відомому Гадяцькому договору, акту, який міг кардинально змінити перебіг подій Української революції XVII ст. та вирішити долю Східної Європи на наступні століття, однак який увійшов в історію як невдала спроба українсько-польського порозуміння, в основі якого була покладена ідея утворення Речі Посполитої як держави трьох рівних народів.

Слід відзначити, що попри значущість даної події для вітчизняної історії, українсько-польських відносин, річниці Гадяцького договору не отримала необхідного відзначення ні на державному